

HİLAFETİN TANINMASINDA “HAKAN”IN STATÜSÜ: DEĞİŞİM VE ETKİLER

Ömer Soner HUNKAN*

Özet

Eski Türk inanç sisteminde Türk hakanları, idare hakkını (kut) yani meşruiyetlerini doğrudan Tanrı'dan almakta idiler. Ancak, numizmatik verilere göre H. 381 / M. 991-992 yılından itibaren Türk hakanları, “Mevlâ Emîrû'l-Mü'minîn (halifenin kölesi) unvanı kullanarak hilafeti tanıdılar. Böylece, meşruiyeti doğrudan tanrıdan değil, tanrı ile hakan arasındaki hilafet makamından almaya başladılar. Bu durum, bir taraftan onların halk üzerindeki mutlak otoritesini zayıflatırken diğer taraftan, halk üzerinde tesirli olan ve kaynağını İslam'dan alan Bürokrat-ulema sınıfı arasında hakanlığın yıkılmasına kadar varan çatışmalara kaynaklık etti. “Kut” ise en azından hukukî zeminde eski anlamını kaybederek, yerini “baht, talih, saadet ve devlet” gibi anlamlara bıraktı.

Anahtar Kelimeler: Hilafet, Halifelik, Türk İdarî Unvanları, Karahanlılar, Orta Asya

STATUTE OF THE “HAKAN” IN RECOGNISED THE CALIPHATE: CHANGING AND EFFECTS

Abstract

In the past Turkish belief system , Turkish khans used to take their right of ruling(kut) or their legality directly from the God. But ,according to the numismatic datum, in Hegira 381 /P.C.991-992 Turkish khans recognised the caliphate with using the title of “Mevlâ Emîrû'l-Mü'minîn (slave of caliph). Thus, they began to take the legality from the position of caliphate between a caliphate and the god, not directly from the God. This situation weakened khans' absolute power that was over the people. On the other hand, this occasion was the reason of the conflict between bureaucrat-ulema classes which were arised from Islam. This conflict was about maket he hakaniate collapse. “Kut” lost its meaning on the legal ground at least and left its place to the meanings of “good luck ,good fortune,happiness”.

Key Word: caliphate, caliph, Turkish titles, Qarakhanids, central Asia

* Yrd. Doç. Dr. / Trakya Üniversitesi / osonerhuncan@trakya.edu.tr

HİLAFETİN TANINMASINDA “HAKAN”IN STATÜSÜ: DEĞİŞİM VE ETKİLER

Giriş

İslam'ı kabulün Türk toplumunun en alt tabakasından devletin zirvesine kadar her alanda değişimi zorunlu kılması tabiidir. Bu çerçevede, özellikle hilafetin tanınmasının bir sonucu olarak piramidin en üstündeki hakanın statüsünde de değişiklik olmuştur. Dolayısı ile bu çalışmada, İslam kaynaklarının izin verdiği ölçüde hilafetin tanınmasının Türk idarî mekanizmasının başındaki hakanın statüsünde nasıl bir değişikliğe sebep olduğu, bunun toplumsal ve siyasî etkileri ana hatlarıyla irdelenmektedir.

Hilâfetin İlk Kez Tanınmasına Dair Bazı Kayıtlar

Abbasîlerin Seyhûn boylarına dayanmalarından sonra bazı Türk yöneticilerin Abbâsî halifesine itaat arz ettikleri yönünde bilgiler İslam kaynaklarında yer almaktadır. Mesela, Halîfe Mehdî (775-785) gönderdiği elçiler vasıtası ile İslam'ın doğusundaki hükümdarları itaate davet edince, itaat edenler arasında Karluk yabgusu da sayılmaktadır.¹ 920 yıllarına gelindiğinde, Hazar hakanına bağlı olan Bulgar ilteberi (valisi) Almuş'un, Hazarlara karşı Abbâsî halifesi Muktedir Billah (908-932)'a Abdullah b. Baştû el-Hazerî adında bir elçi göndererek, adına hutbe okutmak sureti ile itaat arz edeceğini bildirdiğinden haberdar olmaktadır.² Gerek Yabgu gerekse İlteber'in hilafeti tanımalarını, onların hem hakan mevkiinden daha aşağıda olmaları hem de dönemleri hakkında yeterli bilgi olmaması nedeni ile sonuçlarını bilemediğimiz yerel mahiyette siyasî gelişmeler olarak değerlendirmek mümkündür.

Abbâsî halifesinin İlteber Almuş'a 921 yılında gönderdiği elçilik heyeti daha Bulgar vilayetine gelmeden, Abbâsîlerin doğusundaki en güçlü komşuları Balasagun merkezli Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Bazir Arslan Han'ın oğlu Satuk, Müslüman olarak Kaşgar ve havalisini İslam adına amcasından ele geçirmiş ve “Buğra Han” unvanı almış bulunuyordu.³ En geç 960 yılında oğlu Baytaş Arslan

¹ Yakûbî, *Târihü'l-Yakûbî*, II, Beyrut, Dârü Sâdır, 1995, s.397.

² İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, (Trc. R. Şeşen), İstanbul, Bedir Yayınevi, 1975, s.20.

³ Karşî, *Mülhakâtü's-Surâh*, (Nşr. V. Barthold), *Turkestan*, I, Petersburg, 1898, s.132; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), VIII, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991, s.106-107.

Han, ülkenin esas merkezi Balasagun'u ele geçirerek İslam merkezinde bütün ülkede siyasî birliği yeniden tesis etti. Uygur Kaganlığı'ndan sonra 965 yılında Hazar Kaganlığı'nın da tarih sahnesinden çekilmesi ile birlikte, "dokuz tuğlu" bir devlet yani hakanlık statüsünde ve Müslüman bir devlet kimliğini haiz hakanlık olarak Seyhûn boylarına kadar geniş bir bölgeye hakim Türk Hakanlığı'nın bu tarihlerde Abbâsîler ile ilişkisinin en azından hukukî zeminde mevcut olması muhakkaksa da İslam coğrafyasının en doğusundaki bu hakanlığa İslam kaynaklarının ilgisiz kalmaları nedeniyle hakanların 992 yılına kadar olan dönemde Abbâsî hilafetini tanıdığına işaret eden bir kaynağa sahip değiliz.

Ancak, hakanlığın batısını yöneten Buğra Han Hârûn'un 381 / 991-992 yılında ele geçirdiği Fergana'da "hakan" unvanı ile adına bastırıldığı sikkede Hâlîfe et-Tâî Lillah (974 – 991)'ın adına yer vermesi nedeni ile, hakanlık statüsündeki Müslüman bir Türk devletinin hilafeti ilk kez en geç 381 / 991-992 yılında tanıdığını nümizmatik bir veriden öğrenebilmekteyiz.⁴

İslamî metinlerde ise hilafetin tanınmasına dair bilgiler, Mâverâünnehr'in Türk Hakanlığı tarafından alınması sürecinde bölgede Abbâsî hilafetini yakından ilgilendiren el-Vâsıkî olayı nedeniyle tarihçi Hilâlü's-Sâbî ve Se'lâbî tarafından kaydedilmiştir. Buna göre; Halife el-Vâsık (842-847) soyundan gelen Ebû Muhammed Abdullah b. Osman el-Vâsıkî, Mâverâünnehr'de Sâmânîlerden beklediği itibarı göremeyip, onların rakibi Türk Hakanlığı tarafına geçerek Buğra Han Hârûn'un sarayına yerleştiği sırada Bağdâd'da hilâfet makamında değişiklik meydana gelmiş, Şîî Büveyhî Bahâü'd-Devle tarafından Halîfe et-Tâî Lillah hal edilerek yerine el-Kâdir Billah halife ilan edilmişti (991). Bu şartlarda halife olmayı hayal etmeye başlayan el-Vâsıkî, amacına ulaşmak için her zaman görüşlerine itibar eden Buğra Han Hârûn'u Mâverâünnehr ve Horasân'ı almaya teşvik etmiş, bu nedenle Buğra Han Hârûn yeni halifenin adı yerine eski halife et-Tâî Lillah'ın adına paralarında yer vermeye devam etmiştir. Buhârâ'nın alınmasından sonra ümitleri artan ve etrafında küçük bir askerî birlik de oluşturmayı başaran el-Vâsıkî, Buğra Han Hârûn'un hastalanarak Buhârâ'yı terk etmesi üzerine Irâk tarafına kaçmak

⁴C. İshanhanov ve B. Koçnev, "Drevneyşie Karahanidskie Monety", *İMKU*, Vıpusk 15, Taşkent, 1979, 146.

zorunda kalmış, ancak burada Halife Kâdir Billah'ın sıkı takibatına maruz kalınca tekrar Mâverâünnehr'e dönmeye mecbur olarak, Togan Han Ahmed (998-1018)'e sığınmıştır. Halife el-Kâdir Billah da Togan Han Ahmed'e bir mektûp yazmış ve el-Vâsıkî'yi yakalamasını istemiş, artık bölgede şartlar değiştiğinden Halife'nin talebi yerinde görülmuş ve gözden çıkarılan el-Vâsıkî Mâverâünnehr'den atılmıştır.⁵ Kesin tarihi verilmeyen bu kayıtların, 391 /1000-1001 tarihli hakanlığa ait paralarda Halife Kâdir Billah'ın adına rastlanmaya başladığına bakılırsa en erken bu tarihe ait olduğu söylenebilir.⁶

“Hakan”ın Yeni Statüsü: Mevlâ Emîrû'l-Mü'minîn

Hem Halife et-Tâî Lillah'ın adının geçtiği 381 / 991-992 tarihli sikkede hem de Halife Kâdir Billah'ın adına yer veren 391 / 1000-1001 tarihli sikkelerden itibaren özellikle Mâverâünnehr'de basılan hakanlık paralarında hakanın ya da alt tâbiinin kendi adından sonra “Mevlâ Emîrû'l-Mü'minîn⁷” (müminlerin emirinin kölesi, başka bir ifade ile halifenin kölesi)” ibaresini kullanarak, halifeye itaat arz ettikleri ve bu şekilde İslam dairesinde meşruiyet kazandıkları görülmektedir.⁸ Bu durumda, İslam öncesi Türk idarî anlayışına göre doğrudan Tanrı tarafından verilen idare etme hakkı (kut)⁹ ile siyasî iktidarına meşruiyet kazandıran Türk hakanı, hilafeti tanıyarak en azından hukukî anlamda tanrısal gücünden vazgeçmiş gözükmektedir. Zira tanrısal hükümdarlık, “Halifetullah” (Allah'ın halifesi) ya da “Halifetü Resûlillah” (Allah elçisinin halifesi) olarak nitelenen Abbâsî halifesinin elindedir.¹⁰ “Hakan”ın meşruiyetini yani idare hakkını doğrudan Tanrı'dan değil de Tanrı ile kendisi

⁵ Hilâl es-Sâbî, *Kıt'atü min Târîhi Ebi'l Hüseyin Hilâl b. el-Muhsin b. İbrâhîm es-Sâbî el-Kâtîb* (İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribi'l-Ümem*, H. F. Amedroz, I-II, *Zahîrû'd-Dîn Ruzrâverî, Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, III, IV) Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, s.93-97; Se'âlebi, *Yetîmetü'd-Dehr fi Mehâsini Ehli'l-Asr*, IV, (Nşr. M. Muhyü'd-Dîn Abdü'l-Hamîd), Kâhire, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, 1375 / 1956, s.192-193.

⁶M. Federov, “Klad Karahanidskih Dirhemov Naçala XI v. İz Taşkenta”, *İMKU*, 1964, s.103, no:7701; M. Federov, “Politiceskaya İstoriya Karahanidov v Kontse X- Naçale XI v.”, *NE*, c. X, 1972, s.146.

⁷“Müslümanların emiri” ibaresini ilk kez ikinci halife Hz. Ömer'in kullandığı ileri sürülmüştür. Buna göre; İlk halife Hz. Ebubekir'in “Allah'ın elçisinin halifesi” unvanını taşıması ve ikinci halifenin de “halifenin halifesi” olacağı düşünüldüğü için, Hz. Ömer aynı terimi peşi sıra kullanmamak üzere bu kısa unvanı ihdas etmiştir. Daha sonra kaynaklarda Emevî ve Abbâsî halifeleri için de kullanılarak yaygın bir hal almıştır (Daha geniş bilgi için bkz. V. V. Barthold, *İslâm'da İktidarın Seriveni Halife ve Sultan*, İstanbul, 2006, s.41-42.).

⁸ M. Federov, “Klad Karahanidskih ...”, s.97-103.

⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991, s.236-239.

¹⁰ Casim Avcı, “Hilâfet”, *DİA*, XVII, İstanbul, 1998, s.539.

arasındaki hilafet makamından alması, öncelikle, hakanın halkı üzerindeki mutlak otoritesini zayıflatarak onu son karar veya son hüküm mercii olmaktan çıkarmaktadır. Diğer taraftan “kut” ise eski anlamını yitirerek, yerini kutluluk ve devlet (talih, baht, saadet) anlamlarına bırakmış olmalıdır.¹¹

Esasen Abbasî hilafeti, Şîh Büveyhîlerin idaresi altına girmesi ile birlikte 946 yılından beri dünyevî hakimiyetini kaybetmiş bulunuyordu.¹² Dolayısı ile, hakanın meşruiyetinin tanınması karşılığında halifeye itaat arz etmesinin hakanın siyasî hedefleri açısından kaybettirdiği bir şey yoktu. Ancak bu tanıma, hakanlığın bürokrasisini oluşturan ve bir anlamda halifenin şemsiyesi altında bulunan medrese eğitilmiş bürokrat-ulema sınıfı karşısında onun elini hayli zayıflatmakta ve halk üzerindeki otoritesini sarsmakta idi. Sonuçta bürokrat-ulema sınıfının temel dayanağı İslam ve onun da temsil edildiği en üst merci hilafetti. Nitekim Türk Hakanlığı nümizmatı Koçnev, bürokrat-ulema sınıfının güçlü olduğu merkezî Mâverâünnehr’de hakanların paralarında sıklıkla “Emîrû’l-Mü’minîn” unvanının görülmesine rağmen, bu bölgeden uzaklaştıkça halifenin unvanının pek az parada rastlanmasını, hakanların din adamlarına (bürokrat-ulema sınıfına) nüfuz etmek gayesini taşımasına bağlar.¹³ Bu çerçevedeki iktidar mücadelesi, “devlet ile din arasında ideal bir birlik”¹⁴ oluşumunu engelledi. Uzun süren çatışma, hakanlığı hem içerden parçaladı hem de dış istilaya açık hale getirdi.¹⁵

Her ne kadar hakanlar kendilerini “halifenin kölesi” olarak nitelemekte iseler de uygulamada hakan ve halife arasındaki ilişkinin tarzını, karşılıklı menfaatlere gösterilen saygı belirlemekte idi. Halifenin hakanı taltif için gönderdiği menşurlar, hakanın siyasî mevkiini göstermesi açısından taşıdığı önemin dışında, sarayda

¹¹Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lügâti’t-Türk*, (Trc. B. Atalay), I, Ankara, TDK Yayınları, 1992, 320; Sencer Divitçioğlu, “Karluklardan Karahanlılara” *TB*, sa. 50, İstanbul, 1990, s.17.

¹² V. V. Barthold, a.g.e., 54.

¹³ B. D. Koçnev, *Karahanidskie Monety: Istočnikovedčeskoe i İstoričeskoe İssledovanie*, Moskova, 1993, s.9.

¹⁴ V.V. Barthold, Bîrûnî’nin devlet ile din arasındaki birliğin, insanlığın erişebileceği son merteye olduğu yönündeki kaydından bahisle, Sâ mânîler, Gaznelîler, Türk Hakanlığı ile Selçukluların, Bağdâd’da hakimiyeti ele geçiren Büveyhîlerin aksine din bayrağını yükselttiklerini, ancak kendilerini halifenin güvenilir tebası olarak kabul eden hükümdarlar olarak İslamiyet’te devlet ile din arasında ideal bir birlik oluşturduklarını söylemektedir; Bkz. V.V. Barthold, a.g.e., s.56.

¹⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Ö. Soner Hunkan, ““Türk Hakanlığı (Karahanlılar)’nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatışması: İlk Bürokrat-Ulema İhtilali”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006, Ankara.

çocukların elinde oyuncak olacak kadar önemsizdi.¹⁶ Ceyhûn'un batısında "hakan"ın karşılığı olan "sultan", menfaatine ters düştüğü zaman halifeyi, dârü'l-hilâfe'yi fillerin ayağı ile yıkarak toprağını fillerin sırtında Gazne'ye getirmekle tehdit edebilmekte idi.¹⁷

Kuruluş yıllarından itibaren kendilerini "halifenin mevalisi" olarak gören Selçuklu sultanları, Sünnî Abbâsî hilafetini Şîî tahakkümünden kurtarmakla birlikte, hilafetin dünyevî hakimiyetten feragati devam etmiş ve bu, bizzat halife tarafından Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e tevdi edilmişti.¹⁸ Hal böyle iken, "Sultan" ve "Halife" unvanlarının tek kişide toplanmasına yönelik sıhrî akrabalık girişimleri iki hakimiyet alanı arasındaki iktidar çatışmasını tamamen ortadan kaldıracak bir çözüm olarak devrin bazı yöneticilerini harekete getirmiş olabilirdi.¹⁹ Ancak, Selçukluların dağılmaya yüz tutması ile birlikte hilafetin dünyevî hakimiyetini yeniden kurmaya ve geliştirmeye çalışmasıyla alevlenen çatışmaların, Selçukluların yerini alan Hârizmşâhlar döneminde de devam etmesi, İslam coğrafyasının önce Haçlılara sonra Moğol istilasına karşı direnme gücünü kıran önemli sebeplerden biri olarak tarihteki yerini aldığı söylenebilir.

Sonuç

İslam öncesi Türk idarî ve inanç yapısına göre gücünü ve meşruiyetini doğrudan Tanrı'dan alan Türk hakanının, "Mevlâ Emîrû'l-Mü'minîn" ibaresini kullanarak meşruiyetini İslam'ın en üst mercii olan hilafetten almaya başlaması, toplum ve devlet işlerinin düzenlenmesinde kaynağını İslam'dan alan bürokrat-ulema sınıfı üzerindeki mutlak otoritesini zayıflattığı görülmüştür. Bu durumda ortaya çıkan çatışma süreci, devlet ile din arasında ideal bir birliğin oluşmasının önüne geçerek toplumda kaos ortamı yaşatırken, devletin iç ve dış tehlikelere karşı direncini kırmıştır. Diğer taraftan, Türk hakanının tanrısal idare hakkı olan "kut", uygulamada değilse de en azından hukukî zeminde kutluluk, baht, devlet, talih ve saadet gibi anlamları ifade eder olmuştur.

¹⁶ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (Hzr. M. A. Köymen), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s.111.

¹⁷ Keykâvûs, *Kâbüsnâme*, (Nşr. G. Yûsufî), Tahran, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1378, s.209.

¹⁸ İbnü'l-Esir, IX, s.480; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 168.

¹⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, 1993, s.217.

Kaynakça

- AVCI, Casim. “Hilâfet”, *DİA*, XVII, İstanbul, 1998, s.539.
- BARTHOLD, V. V. *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer. “Karluklardan Karahanlılara” *TB*, sa. 50, İstanbul, 1990, s.5-48.
- FEDEROV, M. “Klad Karahanidskih Dirhemov Naçala XI v. İz Taşkenta”, *İMKU*, 1964.
- FEDEROV, M. “Politiçeskaya İstoriya Karahanidov v Kontse X- Naçale XI v.”, *NE*, c. X, 1972.
- HİLÂL ES-SÂBÎ, *Kıt'atü min Târîhi Ebi'l Hüseyin Hilâl b. el-Muhsin b. İbrâhîm es-Sâbî el-Kâtîb* (İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribi'l-Ümem*, H. F. Amedroz, I-II, *Zahîrû'd-Dîn Ruzrâverî*, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, III), IV Kahire, *Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî*.
- HUNKAN, Ö. Soner. ““Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatışması: İlk Bürokrat-Ulema İhtilali”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006, Ankara.
- İBNÜ'L-ESÎR, *El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), I-XII, İstanbul, Bahar Yayınları, (ofset), 1991.
- İBN FADLAN, Ahmed b. Fadlân. *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, (Trc. R. Şeşen), İstanbul, Bedir Yayınevi, 1975.
- İŞANHANOV, C. ve B. KOÇNEV. “Drevneyşie Karahanidskie Monety”, *İMKU*, Vıpusk 15, Taşkent, 1979: 142-152.
- KAFESOĞLU, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.
- KÂŞGARLI, Mahmûd. *Divânü Lügâti't-Türk*, (Trc. B. Atalay), I-IV, Ankara, TDK Yayınları, 1992.

KARŞI, Cemal. *Mülhakâtü's-Surâh*, (Nşr. V. Barthold), *Turkestan*, I, Petersburg, 1898.

KEYKÂVÛS, Unsuru'l-Meâlî. *Kâbûsnâme*, (Nşr. G. Yûsufî), Tahran, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1378.

KOÇNEV, B. D. *Karahanidskie Monety: Istočnikovedčeskoe i İstoričeskoe İssledovanie*, Moskova, 1993.

KÖYMEN, M. A. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1989.

NİZÂMÜ'L-MÛLK, *Siyâset-Nâme*, (Hzr. M. A. Köymen), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

SE'ÂLEBÎ, Ebû Mansûr. *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, I-IV, (Nşr. M. Muhyü'd-Dîn Abdü'l-Hamîd), Kâhire, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, 1375 / 1956.

TURAN, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1993.

YAKÛBÎ, Ahmed b. Ebî Yakûb el-Kâtîb. *Târihü'l-Yakûbî*, I-II, Beyrut, Dârü Sâdır, 1995.